

INSON HARAКTERI BILAN BOG‘LIQ O‘XSHATISHLARNING SEMANTIK TAHLILI

Jamoliddinova Iroda Bahodir qizi

Filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD), katta o‘qituvchi

University of Business and Science

irodajamoliddinova8@gmail.com

ORCID ID:0009-0004-9417-426X

Rahimova Nargiza Bahodir qizi

O‘zbekiston Milliy Universiteti

O‘zbek tilshunosligi yo‘nalishi 2-kurs magistranti

nargiza.rahimova@nuu.uz

<https://doi.org/10.5281/zenodo.20570481>

Annotatsiya: Mazkur maqolada o‘zbek tilidagi inson harakteri bilan bog‘liq o‘xshatishlar semantik jihatdan tahlil qilinadi. O‘xshatish – tilning eng faol tasviriy vositalaridan biri sifatida insonning ruhiy holati, fe‘l-atvor xususiyatlari, xarakter belgilari va ijtimoiy munosabatlarini ifodalashda muhim o‘rin tutadi. Tadqiqotda inson harakteri va xulq-atvorini tavsiflovchi o‘xshatishlar leksik-semantik, kognitiv va lingvomadaniy nuqtayi nazardan ko‘rib chiqiladi. Ijobiy va salbiy xarakter belgilarini ifodalovchi etalon tizimi, zoosimvolik, tabiat hodisalari va ijtimoiy-madaniy hayotdan kelib chiqqan o‘xshatish modellari misollar asosida yoritiladi. Tadqiqot natijalari o‘zbek tilida inson harakatini tasvirlashda o‘xshatishning semantik imkoniyatlari benihoya keng va milliy-madaniy asosga egaligini ko‘rsatadi.

Kalit so‘zlar: o‘xshatish, semantik tahlil, inson harakteri, xulq-atvor, leksik-semantik maydon, kognitiv lingvistika, o‘xshatish etaloni, zoosimvolik, milliy mentalitet, o‘zbek tili.

Abstract: This article presents a semantic analysis of similes related to human character in the Uzbek language. As one of the most active figurative means of language, similes play a significant role in expressing a person’s psychological state, behavioural traits, character features, and social relations. The study examines similes describing human character and conduct from lexical-semantic, cognitive, and linguocultural perspectives. The system of standards expressing positive and negative character traits, zoosymbolic, natural phenomena, and socio-culturally derived simile models are illustrated with examples. The results demonstrate that similes have immensely rich semantic potential in depicting human behaviour in Uzbek and are firmly grounded in national cultural tradition.

Keywords: simile, semantic analysis, human character, behaviour, lexical-semantic field, cognitive linguistics, simile standard, zoosymbolism, national mentality, Uzbek language.

Аннотация: В данной статье анализируется семантика сравнений, связанных с поведением человека, в узбекском языке. Сравнение, как одно из наиболее активных описательных средств языка, играет важную роль в выражении психического состояния человека, черт характера, личностных качеств и социальных отношений. В исследовании рассматриваются сравнения, описывающие поведение и характер человека, с лексико-семантической, когнитивной и лингвокультурной точек зрения. На примерах иллюстрируется стандартная система, представляющая положительные и отрицательные черты характера, модели сравнений, выведенные из зоосимволизма, природных явлений и социокультурной жизни. Результаты

исследования показывают, что семантические возможности сравнений в описании поведения человека в узбекском языке чрезвычайно широки и имеют национально-культурную основу.

Ключевые слова: аналогия, семантический анализ, характер человека, поведение, лексико-семантическое поле, когнитивная лингвистика, стандарт аналогии, зоосимволизм, национальный менталитет, узбекский язык.

Kirish. O‘zbek tilshunosligida inson harakteri va xulq-atvori bilan bog‘liq lisoniy birliklarni o‘rganish doimo dolzarb masala bo‘lib kelgan. Inson o‘zi va o‘zgalarni baholashda eng ko‘p murojaat qiladigan til vositalaridan biri – o‘xshatishdir. N.Mahmudov ta’kidlaganidek, o‘xshatishlar xalqning nimani qadrlaydigan, nimadan qo‘rqadigan va nimani go‘zal deb biladigan ekanini ko‘rsatadi [2]. Aynan inson harakteri, fe‘li va xulqini ifodalovchi o‘xshatishlar bu jihatdan ayniqsa ko‘rsatmali hisoblanadi.

Inson xarakterini belgilovchi o‘xshatishlar o‘zbek adabiy tili, badiiy asarlar va xalq og‘zaki ijodida keng qo‘llaniladi. Biroq ular alohida semantik tahlil ob'ekti sifatida yetarli darajada o‘rganilmagan. Mavjud tadqiqotlar asosan o‘xshatishlarning uslubiy, leksik yoki etnolingvistik jihatlariga qaratilgan bo‘lib, inson xarakter belgilarini ifodalovchi o‘xshatishlarning kognitiv-semantik tuzilishi maxsus tadqiqot talab etadi. Ushbu maqolada mazkur bo‘shliqni to‘ldirish maqsadida inson harakteri bilan bog‘liq o‘xshatishlarning semantik xususiyatlari izchil tahlil qilinadi.

Adabiyotlar tahlili. O‘zbek tilshunosligida o‘xshatishlar tadqiqiga ilk jiddiy hissa qo‘shgan olimlardan biri A. Hojiyevdir. Uning frazeologiya sohasidagi fundamental ishida ko‘chma ma’noli birliklarning, jumladan inson xarakterini tavsiflovchi iboralarning shakllanish yo‘llari – metafora, metonimiya, sinekdoxa orqali – keng yoritilgan [4]. Hojiyev tadqiqoti inson xulq-atvori bilan bog‘liq o‘xshatishlarni frazeologik birliklardan farqlashda muhim mezonlarni belgilab bergan.

N.Mahmudov o‘zbek tilidagi o‘xshatishlarni to‘rt tarkibiy unsurga – subyekt, etalon, asos va shakliy ko‘rsatkich – ajratib, ularning semantik imkoniyatlarini tahlil etgan [2]. Uning kuzatishicha, inson xarakter belgilarini ifodalovchi o‘xshatishlarda etalon alohida semantik yukni ko‘taradi: hayvon, tabiat hodisasi yoki ijtimoiy-madaniy voqelikdan olingan etalon inson qiyofasini tasviriy va ta’sirli ifodalaydi. Mahmudov ishida "arslon kabi jasur", "ilon kabi zaharli", "tosh kabi qattiq yurak" kabi o‘xshatishlar inson xarakter tipologiyasining lisoniy ifodasi sifatida ko‘rib chiqiladi.

D.Xudoyberganova matnning antropotsentrik tadqiqiga bag‘ishlangan monografiyasida inson obrazini yaratuvchi tasviriy vositalar – jumladan o‘xshatishlar – ning badiiy matndagi funksional xususiyatlarini o‘rgangan [5]. Uning tadqiqotida inson harakteri va ruhiy holatini ifodalovchi o‘xshatishlar kognitiv lingvistik nuqtai nazaridan – ya’ni kontseptual metafora va kognitiv sxemalar doirasida – tahlil qilingan.

F.Usmonov o‘zbek tilidagi o‘xshatishlarning lingvomadaniy xususiyatlarini o‘rgangan dissertatsiyasida inson xarakter etaloni sifatida hayvon nomlarining qo‘llanilishini atroflicha ko‘rib chiqqan va zoosimvolik o‘xshatishlarning antropomorfik hamda zoomorfik yo‘nalishlarini ajratgan [6]. M. Yoqubbekova xalq qo‘shiqalarida inson harakatini ifodalovchi o‘xshatishlarning arxaik qatlamlarini, jumladan ot, burgut va sherdek etalonlarni tahlil etgan [7]. S. Sodiqovanning ingliz va o‘zbek tillari qiyosiy tadqiqotida inson xarakter belgilarini ifodalovchi etalonlarning ikki tilda o‘xshashliklari va farqlari ko‘rsatib berilgan [12].

Tadqiqot metodologiyasi. Tadqiqotda quyidagi usullar qo‘llanildi: leksik-semantik tahlil metodi – inson xarakter belgilarini ifodalovchi o‘xshatishlarning ma‘no tuzilishini, semantik maydonlarini va konnotatsion xususiyatlarini ochib berish maqsadida; kognitiv tahlil metodi – o‘xshatishlar orqali inson haqidagi kontseptual bilimlar qanday tashkil etilganini aniqlash uchun; qiyosiy-tipologik metod – ijobiy va salbiy xarakter belgilarini ifodalovchi etalonlarni taqqoslash uchun. Tahlil bazasi sifatida A. Qahhor, O. Yoqubov va P. Qodirovning proza asarlaridan, A. Oripov she‘rlaridan, "O‘zbek tilining izohli lug‘ati" [3] va maqol-matallar to‘plamidan [8] tanlangan 250 dan ortiq o‘xshatish birligi ishlatildi.

Natijalar va muhokama. O‘zbek tilidagi inson harakteri bilan bog‘liq o‘xshatishlar semantik jihatdan bir nechta asosiy guruhga bo‘linadi. Har bir guruh o‘ziga xos etalon bazasiga ega bo‘lib, muayyan xarakter belgilarining lisoniy tasvirini shakllantiradi.

1. Jasorat va qo‘rqmaslikni ifodalovchi o‘xshatishlar.

Inson jasoratligi va qo‘rqmasligini ifodalashda o‘zbek tilida eng ko‘p qo‘llaniladigan etalon – arslon va sherdir. F. Usmonov tadqiqotida ko‘rsatilganidek, bu etalonlar o‘zbek tiliga umumturkiy qatlamdan o‘tib kelgan va asrlar davomida barqaror semantik yukni saqlab qolgan [6]:

"Arslon yurak – jasur, qo‘rqmas kishiga nisbatan."

"Sherday tashlanmoq – qo‘rqmay, shiddat bilan harakat qilish."

"Burgutday tashlanmoq – baland maqsadga intiluvchi, dadil harakat."

Semantik jihatdan bu o‘xshatishlarda jasorat etaloni har doim kuchli, yirtqich yoki erkin hayvon obrazi orqali beriladi. N. Mahmudov ta’kidlaganidek, "arslon kabi" deganida asos – jasorat yoki kuch – aniq aytilmaydi, lekin o‘zbek madaniy ongida darhol faollashadi [2]. Bu kognitiv lingvistikada "erkin inaktivatsiya" deb ataladigan hodisadir: etalon o‘zi bilan birga butun kontseptual maydonni – kuch, erkinlik, ulug‘vorlik – jonlantiradi.

Tabiat hodisalari ham jasorat etalonlari sifatida keng ishlatiladi:

"Toshqin kabi – to‘xtatib bo‘lmas, shiddat bilan harakatlanuvchi."

"Bo‘ron kabi – hamma to‘siqni yengib o‘tuvchi qat‘iyatli."

"Tog‘ kabi mustahkam – sobitqadam, hech narsa oldida egilmaydigan."

Bu o‘xshatishlarda jasorat tushunchasi kuch va ommaviylik bilan uyg‘unlashgan. D.Xudoyberganova kuzatganidek, tabiat hodisalaridan kelib chiqqan o‘xshatishlar inson xarakter belgilarini nafaqat tavsiflaydi, balki ularni "kosmologik" darajaga ko‘taradi – ya’ni insonni tabiat kuchlari bilan qiyoslash unga ulug‘vorlik kasb ettiradi [5].

2. Mehnatsevarlik va tirishqoqlikni ifodalovchi o‘xshatishlar.

O‘zbek xalqi uchun mehnat muhim qadriyat bo‘lgani sababli, mehnatsevarlikni ifodalovchi o‘xshatishlar tizimi boy va xilma-xildir. Ularning etalon bazasi asosan ishchan hayvonlar – ho‘kiz, ari, chumoli – va tabiat hodisalaridan iborat:

"Ho‘kizday ishlamoq – charchamasdan, sabr bilan og‘ir mehnat qilmoq."

"Aridek tirishmoq – muttasil, ishtiyoq bilan harakat qilmoq."

"Chumoli kabi tinmay – kichik bo‘lsa ham, sabr va matonat bilan harakatlanmoq."

Semantik jihatdan bu o‘xshatishlar mehnat va chidamlilikni aks ettiradi. A.Qahhor prozasida "ho‘kizday ishlamoq" iborasi ko‘pincha o‘z mehnatidan or qilmaydigan, lekin moddiy jihatdan kambag‘al qolgan qahramonlar tavsifida ishlatiladi [10]. Bu o‘xshatishlarda etalon tanlovi o‘zbek xalqining dehqonchilik madaniyatini bevosita aks ettiradi: ho‘kiz, ari va chumoli o‘zbek turmush tajribasidagi tirishqoqlikning tabiiy timsollariga aylangan.

M.Yoqubbekova xalq qo‘shiqlarida mehnatsevar inson tavsifida ayollar nutqida "ipak o‘ruvchi ari" va "chumoli" etalonlarining ko‘proq ishlatilishini, erkaklar nutqida esa "ho‘kiz" va

"lochin" etalonlarining ustunligini qayd etgan [7]. Bu semantik farq jinsgender lingvistika nuqtai nazaridan alohida tadqiqotni taqozo etadi.

3. Sabr-qanoat va vazminlikni ifodalovchi o'xshatishlar.

Sabr-qanoat o'zbek axloqiy tizimida yuksak qadriyat sifatida ko'riladi. Buning natijasida sabr-qanoatni ifodalovchi o'xshatishlar o'zbek tilida nisbatan boy qatlamni tashkil etadi:

"Tosh kabi chidamoq – hech narsa oldida egilmasdan bardosh bermoq."

"Suv kabi sokin – hech narsaga berilmay, jim va vazmin turmoq."

"Terak kabi tik turmoq – sinovlar oldida sobitqadam qolmoq."

"Dengiz kabi bag'ri keng – hamma narsani ko'taradigan, toqatli."

N. Mahmudov bu guruh o'xshatishlarini "statik xarakter etalonlari" deb ataydi – ular harakatni emas, balki holatni, qat'iyatni ifodalaydi [2]. Semantik jihatdan diqqatga sazovor holat shuki, sabr-qanoat etalonlari asosan tabiat hodisalari – tosh, suv, dengiz, terak – dan olingan. Bu etnolingvistik jihatdan qiziqarli: o'zbek tilida chidam va vazminlik insonga emas, balki tabiatga – doimiy va o'zgarmas narsalarga – o'xshatiladi. Demak, sabr bu madaniy ongda tabiiy va muqarrar xususiyat sifatida idrok etiladi.

4. Xiyonat va yovuzlikni ifodalovchi o'xshatishlar.

Salbiy xarakter belgilarini ifodalovchi o'xshatishlarda etalon tizimi ijobiy o'xshatishlarga qaraganda birmuncha torroq, lekin semantik jihatdan aniqroq. Asosiy salbiy zooetalon – ilon va tulkidir:

"Ilon kabi zaharli – yashirin, xiyonatkor, bir ko'rishda bilinmaydigan."

"Ilon tili – yolg'on so'zlovchi, kasofatli tilli odam."

"Tulki kabi ayyor – o'z manfaatini ko'zlagan, makkor."

"Bo'ri kabi yirtqich – shafqatsiz, boshqalar hisobiga yashovchi."

D.Xudoyberganova ta'kidlaganidek, ilon etalonining bu o'xshatishlardagi salbiy semantikasi qadimiy mifologik tasavvurlar bilan chambarchas bog'liq [5]. Ilon obrazi o'zbek folklorida ham, islom madaniyatida ham yovuzlik, aldov va xiyonatning arhetipik timsoli sifatida qaror topgan. Shu sabab "ilon kabi" deganida nutq ahlining ongida darhol xiyonat va yashirin yovuzlik kontsepti faollashadi. Tulki etalonida esa semantik urg'u yovuzlikda emas, ayyorlikdadir. F. Usmonov kuzatganidek, o'zbek tilidagi tulki obrazi ikki qarama-qarshi baholashni o'z ichiga olgan: bir kontekstda ayyorlik maqtov ("o'z manfaatini ko'ra biladi"), boshqa kontekstda qoralash ("xalqni aldaydi") ma'nosini kasb etadi [6]. Bu polisemantik semantik tuzilish o'zbek xalqining ayyorlik tushunchasiga nisbatan murakkab munosabatini aks ettiradi.

5. Saxiylik va baxillikni ifodalovchi o'xshatishlar.

Saxiylik – o'zbek xalqining eng yuksak qadriyatlaridan biri sifatida tilning barcha qatlamlarida, jumladan o'xshatishlarda ham aks etadi:

"Daryo kabi bag'ri keng – hamma narsasini baxshida etuvchi, saxiy."

"Quyosh kabi nur sochamoq – atrofiga mehr va yaxshilik ulashuvchi."

"Non kabi muqaddas – mehmonparvarligi va saxiyliги bilan hurmat qozongan."

A.Nurmonov kuzatganidek, saxiylikni ifodalovchi o'xshatishlarning aksariyati tabiat hodisalaridan – suv, quyosh, yerdan – kelib chiqadi [1]. Bu etnomadaniy jihatdan muhim: saxiylik insonga xos sifat sifatida emas, balki tabiatning tabiiy in'omi sifatida idrok etiladi. Baxillikni ifodalovchi o'xshatishlar esa aksincha, qovushgan, tor yoki qorong'i narsalar orqali beriladi:

"Teshik qop – hech narsa ushlaymay sarflovchi, haddan oshgan isrofgar."

"Qumga singgandek – berilgan ne'matni qadrlamaydigan, ko'nglida shukr yo'q."

Semantik jihatdan diqqatni tortiladigan holat: o‘zbek tilidagi baxillikni ifodalovchi o‘xshatishlar isrofgarlikni ham qamrab oladi. Bu ikki tushuncha – baxillik va isrofgarlik – o‘zbek axloqiy tizimida qarama-qarshi, lekin bir xil darajada qoralanadi va ikkisi uchun ham salbiy o‘xshatish qo‘llaniladi.

6. Andisha va uyatchanlikni ifodalovchi o‘xshatishlar.

O‘zbek tilida andisha va uyatchanlik, ayniqsa ayollar xulq-atvori kontekstida, ko‘plab o‘xshatishlar orqali ifodalanadi:

"Gul kabi uyalib ketmoq – xijolat tortib, yuziga qon yugurmoq."

"Qush kabi uchib ketmoq – uyalgan yoki hayajonlangan holda shoshilinch ketmoq."

"Mum kabi qotib qolmoq – hayajon yoki uyatdan qimirlay olmasdan turib qolmoq."

M.Yoqubbekova xalq qo‘shiqdarida uyatchanlik va andishalilikni ifodalovchi o‘xshatishlarning asosan ayol qahramonlar nutqida va ular haqida gap borarida ko‘proq uchrashtini kuzatgan [7]. Bu holat o‘zbek tilida andisha tushunchasining genderlashganligini ko‘rsatadi. Kognitiv jihatdan esa qiziq: uyat va andisha ko‘pincha "qotib qolish", "uchib ketish" – ya‘ni harakatning to‘xtashi yoki keskin o‘zgarishi orqali ifodalanadi. Bu uyatning ruhiy ongda insonni "o‘z holatidan chiqarib yuboruvchi" holat sifatida idrok etilishini ko‘rsatadi.

Xulosa. O‘zbek tilidagi inson характери bilan bog‘liq o‘xshatishlarning semantik tahlili bir qator muhim xulosalarga olib keladi. Birinchidan, inson xarakter belgilarini ifodalovchi o‘xshatishlar o‘zbek tilida semantik jihatdan yaxlit va tizimli maydonni tashkil etadi. Ijobiy xarakter belgilari – jasorat, mehnatsevarlik, sabr-qanoat, saxiylik – asosan tabiat hodisalari (tog‘, daryo, quyosh) va ijobiy hayvon obrazlari (arslon, ari, burgut) orqali ifodalansa, salbiy belgilar – xiyonat, yovuzlik, ayorlik – tor va yopiq, ko‘pincha zaharli va yirtqich hayvon etalonlari (ilon, tulki, bo‘ri) orqali beriladi.

Ikkinchidan, N.Mahmudov ajratgan to‘rt tarkibiy unsur ichida etalon inson xarakter belgilarining ifodalanishida hal qiluvchi semantik yukni ko‘taradi [2]. Etalon tanlovi tasodifiy emas – u o‘zbek xalqining axloqiy tizimi, tarixiy tajribasi va kognitiv madaniy sxemalarini aks ettiradi.

Uchinchidan, D. Xudoyberganova kuzatganidek, inson xarakter belgilarini ifodalovchi o‘xshatishlar badiiy matndagi antropotsentrik funksiyani bajaradi: ular qahramon obrazini til vositasida chuqurroq ochib beradi va o‘quvchining axloqiy baholash jarayonini yo‘naltiradi [5].

To‘rtinchidan, inson xarakter etalonlarida genderlashish – ya‘ni ayrim etalonlarning ma‘lum jinsgenderlarga qaratilganligi – kuzatiladi. Bu holat o‘zbek tilidagi xarakter o‘xshatishlarini gender lingvistikasi nuqtai nazaridan chuqurroq tadqiq etish zarurligini ko‘rsatadi.

Kelajakdagi tadqiqot yo‘nalishlari sifatida quyidagilarni belgilash mumkin: inson xarakter belgilarini ifodalovchi o‘xshatishlarning qiyosiy-tipologik tadqiqi (o‘zbek va qo‘shni tillar); zamonaviy yoshlar nutqidagi yangi o‘xshatish etalonlarining o‘rganilishi; hamda inson xarakter etalonlarini qamrab oluvchi alohida lug‘at yaratish.

Adabiyotlar, References, Литературы:

1. Nurmonov A. Tanlangan asarlar. I jild. – Toshkent: Akademnashr, 2012. – B. 169–172.
2. Mahmudov N. O‘xshatishlarda milliy mentallik jozibasi // Til tilsimi tadqiqi. – Toshkent: Mumtoz so‘z, 2017. – B. 12–26.
3. O‘zbek tilining izohli lug‘ati: 5 jildlik. – Toshkent: O‘zbekiston Milliy ensiklopediyasi, 2006–2008.
4. Hojiyev A.P. O‘zbek tilining frazeologiyasi asoslari. – Toshkent: Fan, 1973. – B. 75–92.
5. Xudoyberganova D. Matnning antropotsentrik tadqiqi. – Toshkent: Fan, 2013. – B. 41–58.

6. Usmonov F.F. O‘zbek tilidagi o‘xshatishlarning lingvomadaniy tadqiqi: Filol. fan. bo‘yicha falsafa doktori (PhD) diss. – Toshkent, 2017.
7. Yoqubbekova M.U. O‘zbek xalq qo‘shiqlarida o‘xshatish: Monografiya. – Toshkent, 2003.
8. O‘zbek xalq maqollari va matasllari to‘plami / Tuzuvchi: T. Mirzayev. – Toshkent: G‘afur G‘ulom nomidagi nashriyot, 2014.
9. Oripov A. Tanlangan asarlar. – Toshkent: Sharq, 2004.
10. Qahhor A. Asarlar. 3 jildlik. – Toshkent: G‘afur G‘ulom nomidagi nashriyot, 2009.
11. Mahmudov N. O‘zbek tili stilistikasi asoslari. – Toshkent: O‘qituvchi, 2013.
12. Sodiqova S.T. Ingliz va o‘zbek tillaridagi o‘xshatish etalonlari va ularning lingvomadaniy xususiyatlari // Oriental Renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences. – 2022.
13. Qodirov P. Yulduzli tunlar. – Toshkent: Sharq, 2001.
14. Yoqubov O. Ko‘hna dunyo. – Toshkent: G‘afur G‘ulom nomidagi nashriyot, 2005.
15. Begmatov E.A. O‘zbek tili leksikologiyasi. – Toshkent: Fan, 1985. – B. 112–130.